

УДК [504.062:504.5](477.53)

ДЖАМАН М.О., ЄРМАКОВ В.В.

РЕТРОСПЕКТИВНІ АСПЕКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЮ ПОЛТАВЩИНИ В ПРОЦЕСІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вступ. Природно-ресурсна база розвитку суспільства виступає постійно діючим комплексним чинником формування і територіальної організації продуктивних сил на глобальному та регіональному рівнях. Процеси зростання частки антропогенних ландшафтів у структурі природних комплексів безпосередньо торкаються території України та багатьох її регіонів, в тому числі історико-географічного краю (ІГК) Полтавщини. Відмічені процеси відбуваються в рамках міжсистемних взаємодій природи і суспільства, а також в залежності від внутрішньосистемних взаємодій в їх структурі. Так, загальна чисельність населення, як потенціал трудових ресурсів території, значно впливає на розвиток продуктивних сил та розміщення виробництва, на стан, особливі та напрямки природокористування і в цілому на економічний потенціал. Окрім розміщення та щільності населення на територіальний розвиток виробництва впливають також історично сформований характер розселення та освоєння території, співвідношення міського та сільського населення, розміщення населених пунктів, особливості трудових навичок, виробничого досвіду населення, його культурні особливості.

Актуальність дослідження. Функціонування різних видів сільськогосподарської діяльності населення, як складних виробничо-територіальних систем в тісній взаємодії з природно-екологічними системами, дозволяє розглядати природні умови і ландшафти в якості постійно діючого фактора територіальної диференціації сільськогосподарського виробництва. Але можливості використання природно-ресурсного потенціалу території залежать від рівня розвитку продуктивних сил суспільства та особливостей економічних відносин, з якими пов'язані характер і напрямки землекористування [1, с.265].

Адаптуючись до різних типів природного середовища, виробничі форми сільського господарства водночас впливають на зміни потоків речовини та енергії в процесі біогеохімічного кругообігу, характерного для певного природно-територіального комплексу, а відповідно, і на зміни у стані природно-екологічних систем. Тому важливими критеріями раціональності виробничо-територіальних систем сільського господарства виступають не тільки економічна ефективність їх

функціонування, але й гармонійний розвиток природно-екологічних систем, що забезпечує відтворення природних ресурсів, динамічну рівновагу природного середовища та її захист від забруднення і руйнації. У зв'язку з цим важливе значення має аналіз еволюції історичних форм організації території для сільськогосподарської діяльності (ареали поширення тих чи інших поєднань видів використання земель у відповідності із специфікою її ландшафтної структури).

Крім того, спільний ретроспективний аналіз типів природного середовища та виробничих форм сільського господарства сприяє також виявленню додаткового потенціалу ресурсів території, загальній оцінці різних типів природного середовища в цілому з точки зору їх раціонального використання. Це дає підстави розглядати його в якості однієї з важливих складових продуктивних сил суспільства, стан якого визначають в тому числі і минулі трансформації його структури та накопичення вкладеної праці поколінь, в чому і полягає **актуальність** наших досліджень.

Аналіз основних досліджень та постановка завдання. В ряді спеціальних досліджень з історичного ландшафтознавства території лісостепового Лівобережжя та сусідніх ділянок вченими географами [2, 3, 4, 5, 6 та ін.] значна увага приділялася аналізу історичної послідовності зміни ландшафтів, у тому числі під впливом антропогенного чинника. Проте подальше дослідження потребує низка питань, пов'язаних із ретроспективним аналізом змін у способах природокористування в межах Полтавського історико-географічного регіону, їх кореляції із динамікою природних ландшафтів та історичними формами соціально-економічної організації суспільства. Останні включають в себе такі складні підсистеми як демографічна, виробнича та невиробнича, а також організаційні аспекти суспільної життєдіяльності на певній території. У попередніх спробах [7, с.73-78] ми аналізували питання особливостей природокористування на території Полтавської губернії у пореформений період порівняно із сучасним станом використання ландшафтів, але дана проблематика потребує хронологічного розширення поля дослідження від початкових етапів залюднення території Полтавщини. Відповідно до цього, **метою** даної статті є ретроспективний аналіз основних етапів природокористування в межах ПК Полтавщини та виявлення особливостей співвідношення галузевого використання ландшафтної основи території.

Виклад основного матеріалу. Для розв'язання даних питань ми спиралися на аналогічний досвід дослідження ландшафтів лісостепової зони в межах південної частини Середньоросійської височини, конкретно району із зерновим господарством підвищених частин чорноземної смуги та сильним розвитком ерозії ґрунтів (вододільних плато у верхів'ях річок Псла, Тіму та Сейму) [4, с.193-272]. Для цього району виділено кілька етапів їх антропогенної трансформації.

Безпосередньо у післяльодовиковий час та у перші століття господарського освоєння природи області Середньоросійської височини вона являла собою район суцільного поширення широколистяних (дубових, менше вільхових) і частково хвойних лісів, з порівняно невеликими ділянками лісових галявин. Кліматичні і особливо гідрологічні умови сприяли цьому, оскільки даний період характеризувався значним поширенням болотних типів рослинності, що відбулося у характері топографії поселень неолітичної епохи сусідніх районів.

Подібний лісовий аспект ландшафтів лісостепової зони підтверджується також пізнішими даними історичних джерел, які відмічають значне поширення суцільних лісових масивів на вододілах не лише в межах північної смуги цієї

природної зони, але й по її південній окраїні до басейну річки Самари. Тобто, якщо відносити з ландшафтної точки зору до зони лісостепу всі ділянки, де лісові масиви або більш-менш розрізнені гаї все ще зустрічаються в межах вододільних плато [2, с.285], то умови для існування деревної рослинності у лісостепу зберігаються до його південної межі, а саме до Євразійського кліматорозділу - “вісі Воєйкова”. Такий же переважно лісовий характер мала і територія нинішньої Полтавщини на ранніх етапах на північ від зазначеної “вісі” [8, с.168-169].

У період Київської Русі, коли значно розвинулось рільництво у слов'янського племені сіверян, у верхів'ях Псла та Сейму лісові масиви та луки були перетворені на ріллю, де розпочалися процеси ерозії (“Слово о полку Ігоревім”), а ліси зберігалися в якості оборонного рубежу від набігів степових кочівників по окраїнах ареалу: по Ворсклі, Сіверському Дінцю з притоками, по вододілу Сейму, Донця та Осколу. Після монголо-татарської навали протягом кількох століть встановився динамічний кордон між лісом та степом, відображаючи несталість політичних меж між руськими князівствами та кочівниками. Останні зазвичай намагались знищувати лісові масиви як захисні споруди та з метою розширення площ для пасовищ, а слов'янське населення передусім випалювало луки і степи для позбавлення кінноти кочівників кормів та укриття. Внаслідок цього знову почав відновлюватися лісо-лучний ландшафт, в якому на ліси припадало не менше 40%.

XVII та початок XVIII століть був періодом перетворення лісо-лучного ландшафту в цьому районі на лучно-лісовий, коли луків було за площею більше від лісу та ріллі разом узятих. Ці процеси відбувалися у зв'язку із поступовим заселенням та господарським освоєнням району. Вони особливо підсилились з початку XVIII століття, коли інтенсивно створювалися нові поміщицькі маєтки у даному районі. На час проведення Генерального межування (друга половина XVIII століття) в умовах панування трипільної системи землеробства подальше збільшення площі ріллі не могло відбуватись без зменшення площі інших угідь - лісів та луків. Якщо вважати, що для боротьби з ерозією ґрунтів, підтримання необхідного рівня ґрунтових вод, більш рівномірного розподілу по території снігового покриву та атмосферних опадів, в межах лісостепової зони потрібно мати приблизно 20% лісу по відношенню до всієї площі, то вже до кінця XVIII століття в даному районі лісів було менше цієї норми, але луки і пасовища разом склали приблизно 40%, чого вистачало для необхідної кормової бази тваринництва та для перешкоджання помітним ерозійним процесам.

Подальше зростання чисельності населення в районі при стабільній трипільній системі землеробства вже на середину XIX століття призвело до нового скорочення частки луків, пасовищ і лісів по відношенню до ріллі, а після реформи 1861 року поєднання залишків кріпосницьких відносин з капіталістичними вплинуло на характер використання та трансформацію природного середовища в напрямку швидкої руйнації залишків лучно-лісового ландшафту. Рівень розорюваності земель на окремих ділянках склав 90%, що призвело до формування відкритого ерозійного багатоярусного ландшафту з інтенсивним поверховим змивом ґрунту. Розширення площі ріллі стало поступово призводити починаючи з 60-70-х років XIX століття до протилежних від очікуваних результатів - зменшенню самої ріллі за рахунок ерозійних процесів. У такий спосіб сформувався ерозійний ландшафт суцільно розораної височини, де сільське населення займалося майже виключно землеробством зернового

напрямку. Якщо при частці лісів та луків у 30% від усієї площі угідь ерозійні процеси не були ще помітно вираженими, то при зменшенні частки лісів та луків до 10% ерозія істотно активізувалася. На основі даних фактів Ю.Г.Саушкін прийшов до висновку що в умовах ландшафтної області Середньоросійської височини та її відрогів розширення частки ріллі більш як на 60-70% від площі інших угідь економічно недоцільно та екологічно небезпечно, пропонуючи відводити не менше 30-40% території під ліси, сади, багаторічні насадження та луки(приблизно по 15-20% на луки та ліси) [4, с.247; 255].

Для території Полтавщини з огляду географічної близькості, наявності спільних рис у ландшафтній структурі з аналогічною структурою згаданого вище району, а також спільності історичної долі, можна констатувати схожі тенденції у динаміці та еволюції ландшафтів, закономірностях поєднання природних і антропогенних чинників даної еволюції. Карти зміни лісистості окремих ділянок на території України(в тому числі і лівобережжя Дніпра), відтворюючи фізико-географічну обстановку за ряд послідовних етапів часу(Ітис. н.е., XVI-XVIIст., XIXст.) свідчать про прогресуюче знеліснення території під впливом антропогенного чинника[8, с.168-169]. Так, ландшафт лісо-лучного типу, особливо характерний для області полтавської підвищеної рівнини, правих берегів і долин лівих притоків Дніпра, починаючи з періоду активної реколонізації території Полтавщини у XVI-XVII століттях поступово набув риси лучно-лісового з використанням під пасовища та переліг.

При подальшому збільшенні щільності населення та закріплення трипільної системи землеробства, як і на Середньоросійській височині, на території ІГК Полтавщини зростала частка ріллі за рахунок скорочення частки інших угідь. Так, якщо на початку XVIII століття в околицях Полтави по обидва боки річок Ворскли і Коломак вище і нижче міста відмічалися обширні масиви широколистяних лісів із дуба, клена, ясеня, липи, граба, вільхи й ін.[6], то вже у другій половині XIX ст. В.В.Докучаєв під час своїх експедицій по Полтавській губернії відмічав наявність у заплаві Ворскли біля Полтави хоча і чисельних, але невеликих за розмірами гаїв з переважанням молодого підросту(оскільки старий був вже давно вирубаний) як залишків попередньої лісової рослинності [3, с.365-366]. За даними перепису, яке проводилося у Полтавській губернії у 60-70-х роках XIX століття, земськими статистичними органами було проведено групування волостей окремих повітів і виділені умовні райони за переважаючим типом господарського використання земель(рілля, луки і сіножатні для випасу, лісові площі і тростинні болота як джерела палива і будівельних матеріалів) [9, с.53]. Райони польової культури з питомою вагою ріллі у структурі сільськогосподарських угідь більше 75% (а в ряді волостей більше 90%) розташовувались у центральних частинах вододілів головних річок губернії. Ці райони відокремлювалися один від одного долинами річок, верхні ділянки яких були зайняті лісами, а нижні ділянки за течією-переважно луками. До речі, на вододілах між Хоролом і Сулою та між Удаєм, Сулою і Супоєм відмічалася наявність значних просторів нерозораних степів, які належали дворянам і використовувалися під залізне господарство. Інший великий ареал із збереженою залізною системою знаходився в межах Костянтиноградського повіту, освоєння степових просторів якого вступило в активну фазу лише у пореформений період [9, с.80]. До 90-х років XIX століття ці ареали були майже повністю включені у систему трипільного господарства. Тому, якщо на середину XIX століття рілля складала 72,5% від загальної площі губернії, то на початок XX ст. вона зростає до

2/3. Менше 1/5 території губернії залишалося під більш-менш природними типами рослинності головним чином у річкових долинах та на найбільш крутих схилах ярів і балок. Лісистість території зменшилася до 4,5%, а залишки степів збереглися лише на південному сході губернії у Костянтиноградському повіті. Все це на тлі демографічного вибуху разом із зміною економічної системи призвело до загострення екологічних проблем у вигляді погіршення якісного стану ґрунтів внаслідок вітрової і водної ерозії, пилових бур, тощо, частим неврожайом та періодичним голодуванням сільського населення [10, с.36-37].

Загалом схема загосподарення окремих типів ландшафтів в межах Полтавського ІГК мала наступний вигляд. На початкових етапах залюднення території освоювалися під луки та ріллю лісові масиви, які займали вирівнені зручні ділянки. На наступному етапі – господарському освоєнню підлягали місцевості з більш пересіченим рельєфом та пологими схилами. В останню чергу, коли всі зручні землі були відведені під ріллю, освоювалися круті схили, вузькі, порізані балками вододіли, де зводилися останні лісові масиви, що відбулося вже після селянської реформи 1861 року. Таким чином, для Полтавщини, як і для всього півдня чорноземної смуги, характерною була тенденція формування сильно розораних ландшафтів плакорних рівнин, що призвела до негативних трансформацій у перебігу фізико-географічних процесів [11, с.66-71;12].

До кінця XIX століття ландшафти в межах губернії були вже майже повністю освоєні. Головним напрямком життєдіяльності населення Полтавщини був сільськогосподарський тип освоєння ландшафтів. У територіальному відношенні цей процес відбувався із північно-західного регіону Посулля на південний схід, у район колишнього "Дикого Поля" [5, с.72]. Використання земель у Полтавській губернії на початку другої половини XIX століття мало наступний вигляд (табл. 1).

Таблиця 1.

Структура земельних угідь Полтавської губернії у 60-х роках XIX ст., % [13, с.112]

Під будівлями та городами	Під садами	Ліси природні		Поля (рілля)	Луки (сіножатні)	Шляхи та вигони	Чагарники	Болота	Води	Піски
2,8	0,7	2,9	2,4	72,6	12	1,1	0,9	2,2	1,1	1,3

Порівнюючи структуру господарського використання земель у Полтавській губернії у зазначений період із сучасною (табл. 2), можна відмітити сталу тенденцію збереження основних пропорцій та співвідношень між різними напрямками використання ландшафтів.

Деяке зменшення питомої ваги підтипу агроландшафтів у загальній структурі ландшафтів і збільшення площ під лісом є відображення оптимізації всієї системи природокористування на території ІГК Полтавщини. А з іншого боку – свідчить про збереження високого аграрного потенціалу області. Поява низки нових підтипів антропогенних ландшафтів (промисловий, гірничопромисловий) відображає процеси індустріалізації, які відбувалися на Полтавщині протягом XX століття. Загалом тривале інтенсивне господарське використання території Полтавщини має своїм наслідком те, що природно-територіальна система характеризується досить високим ступенем антропогенної перетвореності ландшафтів та відносно високими показниками антропогенного навантаження: із 2874,5 тис. га земельного фонду 2185,7 тис. га займають сільськогосподарські угіддя [14, с.164].

Таблиця 2.

Структура ландшафтних комплексів Полтавської області, % [14, с. 72; 74]

Вид ландшафтів	%
Сільськогосподарські ландшафти,	76,2
в т.ч. підтип агроландшафтів	63,7
Підтип сіножатей і пасовищ	11,1
Підтип багаторічних насаджень	0,8
Лісогосподарський тип ландшафтів (з врахуванням лісосмуг та чагарників)	9,4
Селитебний тип	2,6
Промисловий тип	0,8
Шляховий тип	1,7
Заповідний тип	2
Гірничопромисловий тип	0,25
Водогосподарський тип	5,1

Висновки. Таким чином, ретроспективний аналіз аспектів природокористування на території ІГК Полтавщини дозволяє виділити кілька етапів освоєння даного регіону, протягом яких під впливом господарської діяльності населення лісо-лучний ландшафт поступово трансформувався у лучно-лісовий з ділянками ріллі та остаточно – у відкритий ерозійний багатоярусний ландшафт переважно землеробського типу з інтенсивним поверховим змивом ґрунту. Це доводить, що ландшафтний потенціал території використовується передусім через призму виконання ландшафтом певних соціально-економічних функцій, а також здатності задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування. У зв'язку з цим ретроспективний аналіз типів природного середовища та виробничих форм сільськогосподарського використання території повинен виступати як необхідний складовий елемент при розробці перспективної концепції соціально-економічного розвитку регіону, узгодженої із критеріями гармонізації стану природно-екологічних систем.

1. Экономическая и социальная география СССР. В 2-х т. – Т.1 / Под ред. В.Я. Рома. – М.: Просвещение, 1986. – 351с. 2. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза. В 2-х т. – Т.1. – М.: ОГИЗ. – 1947. – 397 с. 3. Докучаев В.В. Методы исследования вопроса, были ли леса в южной степной России // Собр. соч. в 5-ти т.- Т.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 495 с. 4. Саушкин Ю.Г. Географические очерки природы и сельскохозяйственной деятельности населения в различных районах Советского Союза. – М.: ОГИЗ, 1947. – 423с. 5. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – Полтава, 1914. – 132 с. 6. Малеванов М. Перший географічно-економічний опис Полтави // Зоря Полтавщини. – 1960. – №251 (8635). – 24 грудня. 7. Логвин М.М., Єрмаков В.В. Історико-географічні аспекти природокористування на Полтавщині // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер.: Географія. – 2003. – Вип. 6. – с.73-78. 8. Атлас природных условий и ресурсов Украинской ССР. – М.: ГУГК, 1978. – 183с. 9. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Вып. I. – Полтава, 1900. – 279 с. 10. Булава Л.М. Географія Полтавської області: Навч. посібн. – Полтава: ПОПОПП, 1996. – 56 с. 11. Измайльський А.А. Как высохла наша степь // Избр. соч. – М.: Сельхозгиз, 1949. – 335 с. 12. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине: Статистические заметки по земельному вопросу. – Полтава, 1917. – 56 с. 13. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год / Сост. Н. Бодянский. – Полтава, 1865. – 186 с. 14. Полтавська область: природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис / За ред. Маца К.О. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 336 с.

In the following article a retrospective analysis of the basic stages of the use of natural sources upon the historically-geographical writs of Poltava region are given. There are shown the specification of correlation of brunch use of landscape basis.